

ἀποστερητική ἐργασία - ἀλλοτρίωση - ἠθική

τοῦ
Θ. Βακαλιού

Υφηγητῇ Πολυτεχνείου Βουδαπέστης

Αὐτό τό ἔργο ἀποτελεῖ μέρος μελέτης
μέ θέμα τή σχέση τοῦ σύγχρονου σοσια-
λισμοῦ πρός τήν ἐπιστημονικο-τεχνική
ἐπανάσταση.

1. λίγα λόγια γιά τή χρήση τῶν ὄρων

Μέ τήν ἔκφραση «ἀποστερητική ἐργασία» θέλω ν' ἀποδώσω στήν ἑλληνική τόν οὐγγρικό ὄρο «Dekvalifikalt Munka». Ἀκριβέστερα, θέλω νά αἰσθητοποιήσω τό περιεχόμενο καί τό κλίμα αὐτοῦ τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου. Ἀποτολμῶ τή χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἔκφρασης μόνο ἐπειδή ἡ κυριολεκτική ἀπόδοση τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου στά ἑλληνικά εἶναι ἀκατόρθωτη. Εἶναι φανερό λοιπόν πῶς μέ τήν ἔκφραση «ἀποστερητική ἐργασία» δέν ἐπιδιώκω τήν κατασκευή νέου ὄρου τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας. Γι' αὐτό θά χρειάζονταν ἐξειδικευμένες ἀναλύσεις, ξένες πρός τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτός ὁ ὄρος ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιά νά τονιστεῖ τό εἶδος τῆς ἐργασίας πού φτωχαίνει τόν ἐργαζόμενο, σέ διάκριση πρός τήν ἐργασία πού τόν πλουτίζει, τόν ἀνεβάζει. Τά δύο αὐτά εἶδη τῆς ἐργασίας (τῆς ἐργασίας πού υποτιθᾶται καί τῆς ἐργασίας πού ἀνεβάζει τόν ἐργαζόμενο) ἀποτελοῦν δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις τῆς διάξυσης δημιουργική ἐργασία—μὴ δημιουργική ἐργασία. Ἡ διερευνήσή τους, συνεπῶς, στή βάση αὐτή πρέπει νά γίνεται μέ ἀναφορά τίς ρεαλιστικές δυνατότητες καί τίς προοπτικές ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοὺς ἄμεσους καί τοὺς ἀπώτερους στόχους τοῦ.

Μέ τόν ὄρο τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας ἐδῶ χαρακτηρίζουμε δύο εἰδῶν καταστάσεις: α) τήν κατάσταση ὅπου ὁ ἐργαζόμενος κάνει δουλειά *πολύ κατώτερη ἀπὸ τήν ἐιδικότητά του*. Δουλειά πού ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτόν τή χρησιμοποίηση μόνον ἑνός κλάσματος τῶν ἀποκτηθέντων γνώσεών του καί τῶν ἱκανοτήτων του. Ἄν καί αὐτή ἡ κατάσταση δέν ἀποκλείει ἐντελῶς τή δημιουργική δραστηριότητα, ὥστόσο—ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας δουλειᾶς γίνεται ἀπὸ ἐξωτερική ἀνάγκη—ὁ ἐργαζόμενος αἰσθάνεται τή δουλειά του σάν ξένη, σάν ἀλλότρια πρός αὐτόν. Καί β) τήν κατάσταση ὅπου στόν ἐργαζόμενο λείπει ἐντελῶς τό στοιχείο τῆς δημιουργικότητας.

α) Πρώτη μορφή τῆς ἀποστερήσεως καί οικονομικές ἐπιπτώσεις τῆς

Στήν ἐρευνα τῆς πρώτης παραλλαγῆς τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας τό λόγο ἔχουν κυρίως οἱ οἰκονομολόγοι (καί οἱ κοινωνιολόγοι) καί ὄχι οἱ φιλόσοφοι. Τό φαινόμενο τῆς ἐκτέλεσης καθηκόντων κατώτερου βαθμοῦ, ὡς πρός τίς ἱκανότητες καί τίς γνώσεις τοῦ ἐργαζομένου, οἱ οἰκονομολόγοι τό ἀντιμετωπίζουν σάν περίπτωση σπατάλης τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, μέ βαρεῖες ἐπιπτώσεις στή λαϊκή οἰκονομία, καί ὄχι σάν μορφή «πτώχευσης» τοῦ ἀνθρώπου, σάν φορέα δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καί παρορμήσεων.

Στή συνέχεια παραθέτω μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία γιά τή σπατάλη εργατικού δυναμικού μέ ύψηλή ειδίκευση. Σκοπός μου έδω δέν είναι ή ατόνομη οίκονομολογική διερεύνηση του προβλήματος, αλλά ή αίσθητοποίηση του μεγέθους των επιπτώσεων του πού σχετίζονται μέ τό πρόβλημα τής άποστέρησης.

Η Κεντρική Στατιστική Ύπηρεσία τής Σοβιετικής Ένωσης τό 1969 εξέτασε, σέ 240 επιχειρήσεις, τό πός αξιοποιείται ό εργάσιμος χρόνος από τούς μηχανικούς. Η έρευνα αύτή έδειξε τά παρακάτω: στά 27 % των ειδικών οι άλλότεριες πρós τό μηχανικό άσכולίες κάλυπταν τά 10 % του εργάσιμου χρόνου τους, στά 30 % των ειδικών τά 10-30 % και στά 8 % τά 30-50 % του εργάσιμου χρόνου τους. Συνολικά τά 69 % των μηχανικών, παράλληλα μέ τή δουλειά του μηχανικού, έκαναν και άσכולίες πού δέν προϋπόθεταν άνώτερη ειδίκευση. Π.χ., γράψιμο εκθέσεων, αντίγραφων σχεδίων και έγγραφων, καθήκοντα άνεφοδιασμού, άκόμα και δουλειές συνδέσμου, κλπ.

Αν υποθέσουμε πός αυτό τό φαινόμενο διακρίνεται και τίς άλλες επιχειρήσεις τής Σοβιετικής Ένωσης, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στή Σ.Ε., στή διάρκεια ενός έτους, γίνονται 180 εκατομμύρια εργάσιμες ώρες μηχανικών. Μ' άλλα λόγια, 86.000 στελέχη μέ ύψηλή ειδίκευση, στήν πράξη, δέν κάνουν δουλειά μηχανικού.¹ Μία σχετική έρευνα γιά τήν Τσεχοσλοβακία, πού δημοσιεύτηκε τό 1970, άνάμεσα στ' άλλα, διαπιστώνει πός κάθε τέταρτος διπλωματούχος άνώτερης σχολής κάνει δουλειά πού δέν άπαιτεί ύψηλή ειδίκευση, ενώ σημαντικό τμήμα των άπόφοιτων των μεσαίων τεχνικών σχολών κάνει χειρωνακτική εργασία.²

Οί ευρύτερες έρευνες πού αναφέρονται στό προβλήματα τής σωστής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού δείχνουν τήν πολυλοκότητα του ζητήματος. Π.χ., δείχνουν ότι οι γεωγραφικές και οι πληθυσμιακές διαστάσεις, ή θνολογική ιδιαιτερότητα κλπ., δέν είναι καθόλου άμελητέοι παράγοντες τής σχεδιομετρικής αντιμετώπισης του προβλήματος. Αυτό άφορά πρwt' άπ' όλα τή Σοβιετική Ένωση.

Οί τεράστιες διαφορές στήν πυκνότητα του πληθυσμού των δημοκρατιών και των διαφόρων περιοχών τής Σοβιετικής Ένωσης δυσχεραίνουν τή σωστή αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού. Έτσι παρατηρείται τό φαινόμενο άλλου νά υπάρχει πλεονασμός και άλλου πάλι έλλειψη εργατικής δύναμης. Τό φαινόμενο αυτό επηρεάζει τή δομή του εργατικού δυναμικού τής χώρας, γενικά.

Σέ πολλές περιπτώσεις ή δομή του εργατικού δυναμικού δέν ανταποκρίνεται στίς τοπικές και τίς γενικότερες άνάγκες. Έτσι π.χ., εξαιτίας τής μονόπλευρης βιομηχανικής ανάπτυξης τής περιοχής των Ουράλιων και τής Δυτικής Σιθηρίας (όπου ή έλαφριά βιομηχανία και ή βιομηχανία τροφίμων είναι πολύ λίγο άναπτυγμένες, όπως και οι ύπηρεσίες), οι γυναίκες είναι πολύ δύσκολο νά βροδν δουλειά. Ένώ στίς περιοχές πού μονόπλευρα άναπτύχθηκε ή «γυναικεία» βιομηχανία, π.χ. ή ύφαντουργία, εκεί οι άνδρες δέν βρίσκουν εύκολα δουλειά.

Παράλληλα μέ τήν πραγματική έλλειψη εργατικού δυναμικού στή Σ.Ε. ύπάρχει και φαινομενική έλλειψη. Σέ μερικές βιομηχανικές, σιδηροδρομικές επιχειρήσεις, στήν άγροτική οίκονομία και σέ άλλους τομείς, ύπάρχει πλεόνασμα εργατικού δυναμικού. Άλλά και τό φαινόμενο τής ύποαπασχόλησης εργαζομένων σέ έπιχειρήσεις, τό προερχόμενο κυρίως από άδυναμίες στήν όργάνωση, ζημιώνει τή λαϊκή οίκονομία. Σύμφωνα μέ τό περιοδικό Βοηρόσι Έκονόμικι τό έτος 1966 ή σοβιετική βιομηχανία άπώλεσε 72 εκατομμύρια εργάσιμες μέρες. Από τήν άλλη μεριά δέν σπανίζουν οι περιπτώσεις τίς εποχικής χρησιμοποίησης του βιομηχανικού (και άλλου, μη άγροτικού) εργατικού δυναμικού στήν άγροτική οίκονομία.³

Αυτό τά φαινόμενα, άλλου λιγότερο και άλλου περισσότερο, ύπάρχουν και στίς άλλες σοσιαλιστικές χώρες (μέ εξαίρεση, μάλλον, τή Λαοκρατική Γερμανία) και δυσχεραίνουν τήν πραγματοποίηση των στόχων τής έντατικής ανάπτυξης τής οίκονομίας...

Άλλά, όπως είπα και προηγουμένως, έδω μάς ενδιαφέρει ή άνθρώπινη πλευρά του θέματος τής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού. Άπό αύτή τήν άποψη ή δεύτερη παραλλαγή τής άποστέρησης έχει πίο βαρειές συνέπειες γιά τον εργαζόμενο, σάν ύπαρξη ίκανή γιά δημιουργία.

β) Δεύτερη μορφή τής άποστέρησης και οι ανθρώπινες επιπτώσεις τής

Στή δεύτερη περίπτωση ή έννοια τής άποστέρησης χρησιμοποιείται γιά τό χαρακτηρισμό τής εργασίας από τήν όποία λείπει έντελώς τό στοιχείο τής δημιουργικότητας. Η έννοια τής άποστέρησης έδω χρησιμοποιείται γιά τό χαρακτηρισμό τής εργασίας πού υποβιβάζει, αντί νά άνεβάξει, τον άνθρωπο, σάν φορέα τής δημιουργικότητας. Πρόκειται γιά τό είδος τής εργασίας πού στερείται έντελώς του στοιχείου τής αύτενέργειας, τής παραπέρα ειδίκευσης και καλλιέργειας του εργαζόμενου. Πρόκειται γιά τό είδος τής εργα-

1. Βλέπε στή Λιταρτοποίηση Γκαζέτα (No 37, 1969) και στο βιβλίο του Σιμαί Μιχαήλ, Πρός τήν τρίτη χιλιετήριδα, Βουδαπέστη, 1971, σελ. 327.

2. Σιμαί Μ., στο ίδιο, σελ. 308.

3. Βλέπε άναφορά στο Βοηρόσι Έκονόμικι (No 10, 1969) από τό Σιμαί. Στο ίδιο του έργο, σελ. 309.

σίας πού ἡ ἄσκησή της, ὕστερα ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, ἐξουδετερώνει καί τὴν ὑπολανθάνουσα ἀκόμα πρωταρχικὴ ἔφεση τοῦ ἐργαζόμενου γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία, γιὰ δημιουργικὴ στάση ἀπέναντι στὸ ἐργασιακὸ περιβάλλον.

Ἐνδιαφέρει ν' ἀναφερθῶ ἐδῶ σ' ἓνα χωρίο τοῦ Μάρξ, ὅπου ἀναλύει μιὰ ἄποψη τοῦ σύνθετου προβλήματος τῆς ἁλλοτριώσεως τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὴν ἐργασία του. Τὸ χωρίο αὐτό, μόνο του, δὲν ἐκφράζει τὸ οὐσιαστικὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς ἁλλοτριώσεως τοῦ ἐργάτη, πού συνίσταται στὸ ὅτι τὰ δημιουργήματα τῆς ἐργασίας του ἀποχωρίζονται ἀπὸ αὐτὸν κυριαρχοῦν ἀπάνω του μὲ τὴ μορφή τοῦ κεφαλαίου πού τὸν ἐκμεταλλεύεται. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ἐργάτης στὸ σοσιαλισμὸ δὲν εἶναι ἁλλοτριωμένος.

Στὸ σοσιαλισμὸ ὁ ἐργάτης δὲν εἶναι ἐκμεταλλευόμενος—καί ὅταν ἀκόμα ὁ ἴδιος αἰσθάνεται τὴν ἐργασία του ξένη πρὸς τὸν ἑαυτό του. Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀπὸ τὴν ἐργασία του σχετίζεται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐργασίας πού κάνει καί μὲ τίς συνθήκες τῆς δουλειᾶς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Μάρξ, πού παραθέτω στὴ συνέχεια, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀποστερητικῆς ἐργασίας, γενικά. Πρόκειται γιὰ τίς περιπτώσεις, ὅπου «ὁ ἐργάτης δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του στὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀρνείται τὸν ἑαυτό του, νοιώθει μίσηρος καί καθόλου εὐτυχισμένος, δὲν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὴν πνευματικὴ καί φυσικὴ του ἐνεργητικότητα, ἀλλὰ ἀπονεκρώνει τὴ σάρκα του καί καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Ἐτεῖ ὁ ἐργάτης θρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του: τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Νοιώθει ἀνετα ὅταν δὲν βρίσκεται στὴ δουλειά του. Ἐτεῖ ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντικὴ, ἀλλὰ καταναγκαστικὴ· εἶναι καταναγκαστικὴ ἐργασία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἓνα μέσο νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ ἁλλότριος χαρακτήρας τῆς φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μόλις πάψει νὰ ὑπάρχει φυσικὸς ἢ ἄλλος ἑξαναγκασμός ἡ ἐργασία ἀποφύεται σάν μάλιστα...»⁴

Στὴ συνέχεια, ὅταν μιλοῦ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀποστερητικὴ ἐργασία καί τὴν ἁλλοτρίωση, πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀποστερήσεως ἔννοια.

Ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία, ἀπὸ τὴ φύση της, εἶναι ξένη πρὸς δύο βασικοὺς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ. Πρὸς τὸ στόχο πού ἀναφέρεται στὴν ταύτιση τοῦ ἐργαζόμενου μὲ τὴν ἐργασία του καί πρὸς τὸ στόχο πού ἀφορᾷ τὴν πολὺπλευρὴ ἀνάπτυξή τῶν ἐργασιακῶν καί τὸν εὐρύτερων ἱκανο-

τήτων καί γνώσεων τοῦ ἀνθρώπου. Μ' ἄλλα λόγια, εἶναι ξένη πρὸς τὸ στόχο τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης καί ἀρτίωσης τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ, ἀπὸ αὐτὴ ἐδῶ τὴ σκοπία, ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία εἶναι, κατ' ἀρχήν, ἁλλοτριωτικὴ ἐργασία.

Ἐν μέρει διαφορετικὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ὅταν θέλουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν οικονομικὴ καί τὴν ἱστορικὴ λειτουργία τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας, μέσα στίς συνθήκες τῆς οἰκοδόμησε τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴν διαμφισβήτητη ἀλήθεια πῶς, ἐντοπιζόμενη στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἐργασία—συνεπῶς καί ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἀνείδικευτὴ καί ἡμειδικοὺ ἀποστερητικὴ ἐργασία—στὴν πάλι γιὰ τὴ δημιουργία κοινωνικῶν καί ἀνθρώπινων σχέσεων ἀνώτερης ποιότητος, εἶναι ἓνας θετικὸς συντελεστής. Αὐτὸ ὅμως δὲν αἰρεῖ τὴ διαπίστωση ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργασία στὸν ἐργάτη-φορὰ τῆς ἐπιδρᾷ ἁλλοτριωτικά. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ σκοποὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ προδιαγράφουν τὴν κατάργηση ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ἀνείδικευτης, τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας. Ὅμως στίς σημερινές συνθήκες ἡ ἀνείδικευτὴ καί ἡμειδικοὺ ἐργασία ἀποτελοῦν ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπασχόλησε: Ἡ κοινωνία ἔχει χρέος νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἐπ' ἀνδρῶν τῶν ἀντιστοιχοῦν ἐργασιῶν μὲ τὸ ἀναγκαῖο ἀνείδικευτο καί ἡμειδικοὺ ἐργατικὸ δυναμικὸ.

Μὲ τὴν ἄμεση πρακτικὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἐξηγεῖται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ τρόπος πού οἱ οικονομολόγοι καί οἱ πολιτικοὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα τῆς καλύτερης, τῆς ὀρθολογικῆς ἀξιοποίησε τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δηλαδή τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, θάζουν κατὰ μέρος τὸ γεγονός ὅτι ἡ μὴ δημιουργικὴ, ἡ μονότονη καί ἀνιάρη, ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία ἐπιδρᾷ ἁλλοτριωτικά πάνω στὸν ἐργάτη καί, σάν ἄνθρωπο, τὸν φθοαίνει. Οἱ ἰδεολογικές καταβολές αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἀναγονται, κυρίως, στὴν ἀπολυτοποίηση τῆς θέσε ὅτι ἡ ἀύξηση τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιὰ τὴν προχωρητικὴ του πορεία πρὸς τὸν κομμουνισμὸ. Ἀντίληψη πού κρίνει τὰ πάντα ἀπὸ τὸ ἐκφραζόμενο σὲ ἀριθμοὺς οικονομικὸ ἀποτέλεσμα. Καί εἶναι φανερό πῶς κρινόμενη ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριό χάνει τὸ προσωπικὸ τῆς χρῶμα. Στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς καλύτερης ἀξιοποίησε τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι ὁ βαθμὸς πού τὸ ἄτομο, σάν φορέας δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καί ἀνθρώπινων ἀξιών, αὐτοπραγματοῖται, ἀλλὰ ὁ βαθμὸς πού αὐτό, μὲ τὴν ἐργασία του, συμβάλλει στὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότησε τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐκστῶτε παραγωγικῶν καί οικονομι-

4. Κ. Μάρξ, *Οἰκονομικὰ καί φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Ἐκδόσεις «Γλάρος», 1975, σελ. 95-96.

κών στόχων. Τό ότι ή άποστερητική εργασία επενεργεί άλλотρωτικά άπάνω στό άτομο και τού φράζει τό δρόμο της ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσής του, θρίσκειται έξω από τό όπτικό πεδίο αυτής της άποψης. Μά και τό αίτημα της δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων γιά τόν έξανθρωπισμό της εργασίας υποτάσσεται στις άπαιτήσεις της αναπτυξιακής οικονομικής πολιτικής, μέ κέντρο αναφοράς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την παραγωγική άποδοτικότητα και τό οικονομικό κέρδος. Κι άς μήν ξεχνάμε πώς ή δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων γιά τόν έξανθρωπισμό της εργασίας είναι μία πολυδάπανη υπόθεση, και οί σοσιαλιστικές χώρες μόνο βαθμύδον και σταδιακά μπορούν—στό βαθμό που τεχνικά-τεχνολογικά και οικονομικά ανατύσσονται—νά την επιτύχουν.

Άπό τά παραπάνω προκύπτει πώς γι' αυτή την αντίληψη, άν κριθεί σύμφωνα μέ την έσωτερική δομική της λογική, τό κοινωνικό πρόβλημα της αντίσταθμησης και τού περιορισμού των άλλотρωτικών επιπτώσεων πού σχετίζονται μέ την άποστερητική εργασία, σάν αυτόνομο πρόβλημα, δέν ύφίσταται. Έτσι εξηγείται ή πλήρης άγνοιά του άπό τούς «λογικά σκεπτόμενους» ειδικούς-φορείς αυτής της αντίληψης. Γι' αυτούς, τό κύριο πρόβλημα στό σοσιαλισμό συνίσταται στην άναπτυξη της τεχνικής (και της έπιστήμης), πού άποτελεί τόν κυριότερο όρο γιά την επίτευξη της πύο ύψηλης παραγωγικότητας της εργασίας. Εξάλλου, σύμφωνα μέ την άπλουστευτική λογική δομή αυτής της άποψης, ή καθολική έφαρμογή της νέας τεχνικής (αυτοματοποίηση) συνεπάγεται αναγκαία την καθολίκευση της δημιουργικής εργασίας, «συνεπώς» και τόν καθολικό έξανθρωπισμό της εργασίας.

Στή διερεύνηση γιά τίς βαθύτερες καταβολές αυτής της διανοητικής συμπεριφοράς βρίσκουμε ότι αυτή ξεκινά από την αντίληψη εκείνη πού συνδέει, μέ άμεσο τρόπο, την κοινωνική πρόοδο μέ την άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έξαίροντας άπόφασιςτικό ρόλο της τεχνικής προόδου στή διαδικασία της ιστορικής μεταλλαγής. Σύμφωνα μέ αυτή την άποψη, τά στάδια της ιστορικής άνάπτυξης αντίστοιχόν, μέ αναπόδραστο τρόπο, στά στάδια της τεχνικής προόδου. «Συνεπώς», ή συνεχώς έξελισσόμενη ιστορία της τεχνικής είναι αυτή ή ίδια ή άναπτυσσόμενη ιστορία της ανθρώπινης ζωής μέχρι τά άνώτερα. Έτσι, ή αυτόνομη άνάπτυξη της τεχνικής προόδου στή σκηνή (και στην έρευνα) τού μαρξιστή αυτής της νοοτροπίας, είναι έπιτρεπτή και επιδιώκεται. Η διαλεκτική της ανθρώπινης ιστορίας άπλουστεύεται στό έπακρο. Αυτό πού ενδιαφέρει είναι ό σαφής προσδιορισμός των σταδίων της τεχνικής προόδου. Καί μέ τή γνώση αυτού όλα τά άλλα κοινω-

νικά και ιστορικά προβλήματα καθίστανται «αυτονόητα». Σύμφωνα μέ αυτή την άποψη, ή αυτοματοποίηση έκπροσωπεί τό τρίτο, ποιητικό νέο, στάδιο στην άνάπτυξη των μέσων της εργασίας (έργαλεία, μηχανές, αυτοματοποίηση), πού αντιπροσχει, σέ ένα νέο στάδιο της ιστορικής προόδου—στό σοσιαλισμό.

Γι' αυτή την αντίληψη και μεθοδολογία, ή αυτοματοποίηση ύπάρχει σάν ανεξάρτητη από τη θέληση μας υλικотехνική αντικειμενική πραγματικότητα, πού μέ καθοριστικό τρόπο επηρεάζει τη ζωή μας. Μάλιστα στή μαρξιστική φιλολογία συχνά συναντάμε και μία ευρύτερη παραλλαγή αυτής της αντίληψης κατά την όποία όχι μόνο ή αυτοματοποίηση, αλλά και ή έπιστημονικο-τεχνική επανάσταση (πού ένσαρκώνει την έπιστημονική και την τεχνική πρόοδο, την επανάσταση στην πληροφόρηση, τίς επικοινωνίες, την όργάνωση και διεύθυνση, την εκπαίδευση, κλπ.), άκόμα και ή επιτάχυνση των ρυθμών άνάπτυξης της έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, συνιστούν ανεξάρτητη από τη θέλησή μας αντικειμενική διαδικασία.⁵

Οί όπαδοί αυτής της άποψης, στή διερεύνηση τού συστήματος άνθρωπος-τεχνική, ξεκινούν άπό την ύπόθεση ότι τό ενεργητικό στοιχείο αυτού τού συστήματος δέν είναι ό άνθρωπος, αλλά ή τεχνική. Ό άνθρωπος, σάν παραγωγική δύναμη, μόνο κάτω από την «επίδραση» της τεχνικής ενεργοποιείται. Η είσαγωγή άπό μερικούς τού συντελεστή όργάνωσης, πού συνδέει τόν άνθρωπο μέ την τεχνική, σημαίνει άπλως τή συμπλήρωση τού σχήματος άνθρωπος-τεχνική και όχι τή μεταβολή του. Η μονόγραμμη μηχανιστική ντετερμινιστική δομή αυτού τού σχήματος παραμένει άνέπαφη. Η λογική αυτού τού θελωμένου σχήματος έχει ως έξής: Η νοούμενη σάν άπλή υλική πραγματικότητα νέα τεχνική (αυτοματοποίηση) «επιδρά» μεταπλαστικά στην όργάνωση, ή όποία (παράλληλα μέ την αυτόνομη επίδραση της τεχνικής) άσκει έπίσης επίδραση πάνω στον άνθρωπο και τόν μεταβάλλει—πρός τό καλύτερο—μέ τόν όρο πώς οί άλλαγές στην τεχνική και την όργάνωση συντελούνται πάνω στην βάση τού συστήματος της κοινωνικής ιδιοκτησίας, δηλαδή μέσα στις συνθήκες της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας.

Πολλοί μαρξιστές μιλούν γιά την άρχή της προσαρμογής της όργάνωσης στις άπαιτήσεις της έκάστοτε τεχνικής σάν να πρόκειται γιά άλήθεια πού δέν επιδέχεται καμιά άμφισβήτηση, δηλαδή καμιά θελίωση. Συχνά διαβάζουμε σέ πανεπιστημικά έγχειρίδια, αλλά και σέ «αόστηρά» έπιστημονικά συγγράμματα, πώς «ή έσωτερική λογική

5. Βλέπε, Γκυοργκύ Ντ. Σάκας, *Όντογία και έπιστημονικο-τεχνική επανάσταση*, Τόη εκπαίδευση, 1973, σελ. 11.

τῆς τεχνικῆς ἀποφασίζει καί γιά τό ποιές μορφές ὀργάνωσης εἶναι οἰκονομικότερες».

Δέν ἀμφισβητοῦμε, βέβαια, τό γεγονός ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, γιά νά τελεσφορήσει, πρέπει νά στηρίζεται στίς τεχνικές καί τίς τεχνολογικές πραγματικότητες, καί νά τίς ἀξιοποιεῖ. Ἀμφισβητοῦμε ὅμως τήν ὑποταγή τοῦ παράγοντα ἀνθρώπου, καί σάν δημιουργοῦ τῆς ὀργάνωσης, στή «λογική τῆς τεχνικῆς», τονίζοντας τή σπουδαιότητα τῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας στή διαμόρφωση καί τήν ἐπιλογή τῶν καταλλήλοτερων ὀργανωτικῶν μορφωμάτων. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τό σοσιαλισμό, δηλαδή τή σοσιαλιστική ἀνάπλαση τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐξαίρουσε τή σημασία τῆς ριζοσπαστικῆς στάσης στά ζητήματα τῶν ὀργανωτικῶν μεταρρυθμίσεων, πράγμα πού αὐτή ἡ ἀποψη ἀγνοεῖ ἐντελῶς.

Ἰδιαίτερα, ὅσον ἀφορᾷ τό παρόν καί τό ἄμεσο μέλλον τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, ἔχει σημασία νά τονίσουμε ὅτι μόνον ἐφόσον αὐτές οἱ χώρες στηριχθοῦν στήν αὐτενεργό καί πρωτόβουλη δράση τῶν ἐργαζόμενων εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπίσουν—μέ τή βοήθεια τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν καί τῶν νέων ἐργασιακῶν κοινοτήτων—τά ἁλλοτριωτικά φαινόμενα πού πηγαῖζουν ἀπό τήν ἀποστρατηγική ἐργασία, προετοιμάζοντας συγχρόνως τό ἔδαφος γιά τή μελλοντική καθολική καί ὀριστική ἐξάλειψη τῆς ἁλλοτρίωσης, γενικότερα.

2. ἡ ὀργάνωση σάν μέσο καταπολέμησης τῆς ἁλλοτρίωσης

Στήν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι παρά τήν αὐξανόμενη σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα στή διαμόρφωση τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἡ ἀρχή τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας καί τοῦ οἰκονομικοῦ κέρδους ἐξακολουθοῦν νά δροῦν σάν τά καθοριστικά κίνητρα καί κριτήρια τῆς τεχνικῆς προόδου. Οἱ σοσιαλιστικές χώρες δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά ὑποτάξουν τήν τεχνική πρόδοσιν στήν ἀρχή τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Γιά πολύν καιρό ἀκόμα ἡ ἀρχή τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θά λειτουργεῖ σάν παράλληλο μέ τήν ἀρχή τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ σύστημα ἀναφοράς, καί μόνο ἐν μέρει σάν ἐνδογενές σύνδρομο τῆς τεχνικῆς καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ πλήρης ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλα πρέπει νά ὑποτάσσονται στό σκοπό τῆς βιοτικῆς ἀνεσίας καί τῆς ἐλευθέρης δημιουργικότητας τοῦ ἀνθρώπου (ὅλων τῶν ἀνθρώπων), εἶναι πολυδάπανη «ἐπιχείρηση». Στήν Οὐγγαρία π.χ. σχεδόν τό 50 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἐργάζονται σέ δουλειές πού, στίς σημερινές συνθήκες ἐργασίας, ἡ πλήρης μηχανοποίηση τῶν δέν θά ἦταν οἰκονομικά συμφέρουσα. Ὅσον ἀφορᾷ τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος, ὑπαινίσσο-

μαί πῶς στά ἐπόμενα 10-15 χρόνια ἡ εἰσαγωγή καί ἡ διάδοση σύγχρονων ἐγκαταστάσεων πού θά προξενούσαν ἐπανάσταση στίς φορτοεκφορτώσεις, δηλαδή σέ ἕναν τομέα ὅπου σέ μαζική κλίμακα χρησιμοποιεῖται ἡ μὴ δημιουργική, ἡ ἀνείδικευτη ἐργασία, εἶναι στόχος ἀνέφικτος. Ἄν τώρα σέ ὅλα αὐτά προσθέσουμε ὅτι στά προσεχῆ ἔτη προβλέπεται ἡ σχετικά εὐρεία εἰσαγωγή στήν παραγωγή τοῦ μερικοῦ αὐτοματισμοῦ, πού εὐνοεῖ τό σύστημα τῆς ἄλυσίδας, δηλαδή τή χρησιμοποίηση, σέ μαζική ἔκταση, τῆς ἡμιείδικτης ἐργασίας, καί λάβουμε ἐπίσης ὑπόψη πῶς, γιά μιά μεγάλη περίοδο, θά συνεχίζει νά δρᾷ ἡ τάση τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στόν τριτογενή τομέα καί στή δουλειά τοῦ γραφείου, τότε θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε καλύτερα τήν πρακτική σπουδαιότητα τῆς παρατήρησης δῶ τό ἀντιστάθμισμα καί ὁ περιορισμός τῆς ἁλλοτρίωσης, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀνείδικευτη καί τήν ἡμιείδικευτη ἐργασία, ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα καθήκοντα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Ἔτσι, στά ἐπόμενα χρόνια, ἡ ἀναδιάρθρωση καί ἡ τελειοποίηση τοῦ ὀργανωτικοῦ συστήματος, ἡ καλυτέρευση τῆς ποιότητας τῶν διανηρόπων σχέσεων στούς χώρους ἐργασίας, ἡ ἀρίστη τῶν ὑφισταμένων ὁμάδων ἐργασίας σοσιαλιστικῆς ὕφης καί ἡ δημιουργία νέων, ἡ ἐξαφάλιση τῶν ἀπαραίτητων συνθηκῶν γιά τήν ἀσκηση ἀπό ὅλους τοὺς ἐργαζόμενους, καί σέ βάθος, τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, ἀποτελοῦν, γιά τό ἄμεσο μέλλον, τοὺς σημαντικότερους συντελεστὲς γιά τό ἀντιστάθμισμα καί τόν περιορισμό τῆς ἁλλοτρίωσης στή δουλειά. Παράλληλα ὅμως, μ' αὐτό τό σύνθετο καθήκον, ἡ κοινωνία πρέπει νά προετοιμάζει τό ἔδαφος μέ ἐπιμονή καί μέ φρόνηση γιά τό πέρασμα σέ ἕνα ἀνώτερο στάδιο ἀνάπτυξης, ὅπου θά καταστεῖ δυνατή ἡ πληρέστερη συζευξη τῆς ἀρχῆς τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ μέ τήν ἀρχή τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ.

Οὐσιαστικό ὄρο γιά τή μετάβαση σ' αὐτό τό στάδιο ἀνάπτυξης ἀποτελεῖ ἡ διέγερση καί ἡ ἐμβάθυνση τῶν ἐρευνῶν πού ξεπερνοῦν τά πλαίσια τοῦ συστήματος «ἄνθρωπος-τεχνική-παραγωγικὸ περιβάλλον», δηλαδή τῶν ἐρευνῶν πού ἀγκαλιάζουν ὅλους τοὺς οὐσιαστικούς συντελεστὲς τῆς συσχέτισης Κοινωνία - Ὀργάνωση - Ἄτομο - Ὀργάνωση - Κοινωνία.

Στὴ βάση τῶν πορισμάτων αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν πρέπει νά οἰκοδομηθεῖ ἕνα βιομηχανικό καί ἕνα εὐρύτερο ὀργανωτικό σύστημα, πού θά ἐπιτρέπει τή δυναμική ἐναρμόνιση τῶν παραγωγικῶν στόχων (αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας + οἰκονομικὸ κέρδος) μέ τοὺς ἐξανθρωπιστικούς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ—καί στό ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ὀργάνωσης.

Στὴ συγκρότηση τῶν συγκεκριμένων ὀργανωτι-

κων μορφωμάτων, μαζί με τις γενικές αναφορές, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η έμπειρία που λέει ότι και το πιο τέλει οργανωτικό μόρφωμα, στην πράξη, υφίσταται σημαντικές αλλοιώσεις. Όχι μόνον η ποιότητα της δουλειάς, το παραγωγικό περιβάλλον, η τεχνολογία και οι αποδοχές, δηλαδή οι κύριοι αντικειμενικοί συντελεστές της λειτουργίας της οργάνωσης, αλλά και άλλοι υποκειμενικοί παράγοντες που σχετίζονται με την ανθρώπινη ποιότητα του ατόμου, με τον προσωπικό χαρακτήρα των εργαζομένων (και των προϊσταμένων) επηρεάζουν τη λειτουργία του συγκεκριμένου οργανωτικού μορφώματος και συντελούν στη μεταλλαγή του. Σχετικά με αυτή τη διαπίστωση, είναι άξιος προσοχής οι ακόλουθες παρατηρήσεις: «Οι ψυχολογικές έρευνες βεβαιώνουν πως ο χαρακτήρας της προσωπικότητας του εργαζομένου επηρεάζει τη συμπεριφορά του άπεναντί στη διεύθυνση. Υπάρχουν εργαζόμενοι που δεν ενδιαφέρονται να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους. Και είναι τόσοι ο φόβος τους για το ένδεχομένο της άποτυχίας, ώστε τρομάζουν και στην ιδέα ακόμα της ανάληψης άτομικης υπευθυνότητας. Πολλοί από αυτούς επιζητούν έξω από τη δουλειά τους την 'αυτοπραγμάτωσή τους'. 'Η μοναδική τους έγνοια, στη δουλειά, είναι πως να σκοτώσουν το χρόνο τους...». Σε μία ειδική μελέτη διαπιστώνεται ότι οι άνθρωποι που δεν χαρακτηρίζονται από την τάση της επιβολής πάνω στους άλλους και οι όποιοι, ωστόσο, σαν άτομα επιθυμούν να διακριθούν, στις σχέσεις τους με τους προϊσταμένους τους θέλουν να δείξουν ότι είναι ικανοποιημένοι με τα καθήκοντα που τους ανατίθενται, και πως οι όροι της δουλειάς τους βελτιώνονται. Άπεναντίας, σε όσους η αυθεντικότητα και η αϊγλή της εξουσίας έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από την τάση τους να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους, αυτή η συμπεριφορά σπάνια εμφανίζεται. Αυτό που θαρραίνει στις εκτιμήσεις τους δεν είναι το τι εκπροσωπούν σαν άνθρωποι και σαν δημιουργικά άτομα, αλλά το ποιά θέση κατέχουν στο σύστημα της ιεραρχίας. Επιθυμούν να κερδίσουν την εύνοια των προϊσταμένων τους για ν' ανεβούν... Έξάλλου, υπάρχουν και εργαζόμενοι που, στο άμεσο περιβάλλον τους, στην οικογένεια και στον προηγούμενο τόπο της δουλειάς τους, τόσο πολύ έχουν πιά συνηθίσει να ζούν κάτω από τις άμεσες pressures των άλλων, ώστε τη μορφή της έμμεσης διεύθυνσης ούτε καν την παίρνουν για διεύθυνση. Καταχρώνται τα πολλά δικαιώματα που τους παρέχει αυτός ο τρόπος διεύθυνσης, ενώ, από την άλλη μεριά, θέλουν να απαλλαγούν από την ευθύνη για τα καθήκοντα που τους ανατίθενται.⁶

Και αυτές οι νύξεις συνηγορούν για την άποψη ότι στη δημιουργία των σύγχρονων οργανωτικών μορφών, πέρα από τους αντικειμενικούς συντελεστές και σε σύνδεση μ' αυτούς, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορικότητα των χαρακτήρων και των ατομικητών των εργαζομένων. Το συνδεόμενο με την έκταση της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης καθολικό, πιά, αίτημα για την αυτενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία και στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας, μόνο πάνω στη βάση αυτή είναι δυνατό να εφαρμοστεί. Έξάλλου, σ' αυτό το αίτημα θέλησε να ανταποκριθεί, αυτή την ανάγκη θέλησε να ευνουχίσει η σύγχρονη μορφή οργάνωσης της εργασίας, η γνώση με το όνομα human relations (ανθρώπινες σχέσεις).

Κύριος σκοπός των «ανθρώπινων σχέσεων» είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, όχι όμως με τη μέθοδο των εξαναγκασμών, αλλά αντίθετα: κάνοντας τους εργαζόμενους να ενδιαφέρονται για την παραγωγή σαν ατομικότητες και σαν να πρόκειται για δική τους υπόθεση. Σε αντίθεση με το αυταρχικό σύστημα του τυπορισμού, όπου η τεχνολογία της παραγωγικής διαδικασίας είναι φτιαγμένη έτσι που ο εργαζόμενος να λειτουργεί σαν το απόλυτο ενεργοποιημένο της, σαν το απόλυτο μέσο της παραγωγικής διαδικασίας (και του προϊσταμένου της εργασίας), χωρίς έστω και την ελάχιστη δυνατότητα για αυτόβουλη δράση, η σχολή των «ανθρώπινων σχέσεων» έζηρε τη σημασία της αυτόβουλης πρόσδεσης του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και στην εργασιακή κοινότητα. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας δίνει μεγάλη προσοχή στην εξάλειψη της μονότονου και άνιαρης εργασίας ή ενδιαφέρεται για τον εξανθρωπισμό του παραγωγικού περιβάλλοντος: τη βελτίωση των όρων προστασίας των εργατών από τα εργατικά ατυχήματα, την υγιεινή και την αισθητική του παραγωγικού περιβάλλοντος, την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευση των εργαζομένων, αλλά πάνω απ' όλα ενδιαφέρεται για τη δημιουργία αποδεκτών από όλους τυπικών (formal) και άτυπικών (informal) ανθρώπινων σχέσεων στο χώρο της δουλειάς. Για το σκοπό αυτό, οι ειδικοί της σχολής «ανθρώπινων σχέσεων» επεξεργάστηκαν εξειδικευμένες μεθόδους επηρεασμού των ανθρώπων για την επίτευξη της άρμονικής συνεργασίας ανάμεσα στις εργασιακές ομάδες και ανάμεσα στα άτομα με διαφορετικούς χαρακτήρες. Το σύστημα αυτό της οργάνωσης και διεύθυνσης δίνει προσοχή στον παράγοντα της καλής διάθεσης των εργαζομένων, στην τελειοποίηση της «βιομηχανικής δημοκρατίας», στη δημιουργία προσωπικών σχέσεων και δεσμών μεταξύ των εργαζομένων, επιδιώκει το «διάλογο» ανάμεσα στους εργάτες και τη διεύθυνση, κλπ. Κύριος σκοπός όλων αυτών είναι, όπως είπαμε, η αύξηση της

6. Βλέπε στη συλλογή μελετών με τον τίτλο *Βιομηχανική κοινωνιολογία*, Βουδαπέστη, 1969, σελ. 225-226.

παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί, συνεπῶς, ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κέρδους.⁷

Τὸ αἷτημα γιὰ τὴν αὐτόβουλη ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν ἐργατῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ παραγωγικοῦ περιβάλλοντος ἄρχισαν νὰ παίρουν ὑπόψη στὰ σοβαρά καί στὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων, πού στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξης δημιουργεῖ τὸ σύστημα-ἀλυσίδα πού φέρνει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμερικανοῦ ἐργοστασιάρχου Φόρντ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι ἄξιες προσοχῆς οἱ καινοτομίες πού εἰσήγαγε τὸ συνηθιστὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς αὐτοκινήτων Βόλβο, μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου συστήματος-ἀλυσίδας, πού καταργεῖ τὴν ὑποχρεωτικὴ πρόσδεση τοῦ ἐργάτη στὴν αὐστηρή, μονότονη τεχνολογία τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καί στὸ ρυθμὸ τῆς ἀδιάλειπτα λειτουργοῦσας «ἀλυσίδας».

Στὸ νέο αὐτὸ σύστημα ὁ ἐργάτης ἀποκτᾷ μιὰ σχετικὴ αὐτονομία κίνησής· τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα—μέσα στὰ περιθώρια τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας—ν' ἀναπτύξει μιὰ ὀρισμένη αὐτόβουλη δράση. Παράλληλα, τὸ νέο σύστημα βελτιώνει τὴ συνθήκες καί τὸ περιβάλλον τοῦ χώρου τῆς δουλειᾶς, ἐξοφελίζοντας στοὺς ἐργάτες διαλείμματα ξεκούρασης, ἀναψυχῆς καί ἀνασυνταξῆς τῶν δυνάμεών τους. Γενικά, τὸ νέο αὐτὸ σύστημα-ἀλυσίδα ἐπιδιώκει (καί σὲ μεγάλῳ βαθμῷ τὸ πετυχαίνει) τὴν ταύτιση τοῦ ἐργάτη μὲ τὴ δουλειά του καί μὲ τὸ παραγωγικὸ του περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι εἶναι ἓνα ἄπλο μέσο, ἀφοῦ, ὥς ἓνα βαθμῷ, μπορεῖ νὰ διατηρεῖ καί νὰ ἀσκεῖ τὴν αὐτονομία του.⁸

Ἰδιαίτερα ὅταν ἀναφερόμαστε σέ θετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ μὴ σοσιαλιστικὸ χῶρο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ παραγωγικὴ ὀργάνωση, στὴ σχέση της πρὸς τὸν ἐργαζόμενο, δὲν ἐκπροσωπεῖ μόνο τὰ αἰτήματα καί τὴς ἀνάγκης τῆς δοσμένης παραγωγικῆς ἐπιχίρησης, ἀλλὰ εὐρύτερες ἀνάγκες καί αἰτήματα. Ἐδῶ τὸνίζω τὸ σημαντικότερο, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, γεγονός ὅτι στὸ σημερινὸ κόσμῳ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις καί τὰ κοινωνικὰ (ταξικὰ) συμφέροντα ἀποτελοῦν τὸ εὐρύτερο ὑποχρεωτικὸ βάθος πάντω στὸ ὁποῖο στηρίζεται τὸ κοινωνικὸ ὀργανωτικὸ σύστημα, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ συστήματος παραγωγικῆς ἐργασίας.

Ἡ πρακτικὴ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς διαπίστωσης, γιὰ τὴς σοσιαλιστικὲς χῶρες, συνδέεται

μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὰ σύγχρονα μοντέλλα ὀργάνωσης γεννήθηκαν καί πρωτοεφαρμόστηκαν μέσα σέ καπιταλιστικὲς συνθήκες—γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή τους. Συχνά, ἡ τόσο σπουδαία καί γιὰ τὴς σοσιαλιστικὲς χῶρες ἀποδοτικότητα αὐτῶν τῶν ὀργανωτικῶν μοντέλλων ἐπισκιάζει τὸ γεγονός τῆς καπιταλιστικῆς τους προέλευσης. Ἐτσι, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν μοντέλλων στὶς συνθήκες τοῦ σοσιαλισμοῦ γίνεται συχνά μὲ τὴν πλήρη παραγνώριση αὐτῆς τῆς ιδιότητος. Καί τὸ χειρότερο, ὅχι σπάνια, σ' αὐτὲς τὶς («νέες») ὀργανωτικὲς μορφές, δίνονται ἀβασάνιστα τὸ ἐπιθετὸ «σοσιαλιστικὴ»... Βέβαια, ὥς ἓνα βαθμῷ, καί μ' αὐτὸ ἐξηγεῖται τὸ ὅτι, ὥς τώρα, δὲν ἔγιναν σοβαρὲς προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος μὲ σαφὴ σοσιαλιστικὸ ἀξιολογικὸ ὀργανωτικὸ ἀναφοράς, πού ν' ἀντιστοιχοῦν πλήρως στὸ σοσιαλιστικὸ χαρακτῆρα τῆς κοινωνίας, στὶς ιδιομορφίες καί τὶς ἐμπειρίες τῆς δοσμένης χῶρας.

Ἡ ἔλλειψη (ὥς τώρα) ἀξιολογῶν πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀναγκαίων νέων μορφῶν σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος στὴ βιομηχανία, ἐπηρέασε ἐνισχυτικὰ τὴν ἀρκετὰ διαδομένη ἄποψη πῶς οἱ μορφές ὀργάνωσης, πού σημαδεύουν τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀποτελοῦν καί γιὰ τὴς σοσιαλιστικὲς χῶρες—στὸ βαθμῷ καί στὶς περιπτώσεις πού ὑποχρεώνονται νὰ παρακολουθήσουν τὶς ἴδιες διαβαθμίσεις τῆς βιομηχανικῆς ἐξέλιξης—τὰ ὑποχρεωτικὰ ἑτοιμα μοντέλλα ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς. Φυσικά, μὲ τὰ λόγια, τὸνίζεται πάντοτε ἡ ἀνάγκη τῆς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὶς καπιταλιστικὲς ὀργανωτικὲς μορφές, ἀλλὰ στὴν πράξη, συνήθως, αὐτὸ δὲν γίνεται. Συχνά παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς μηχανικῆς ἀντιγραφῆς. Μόλις τώρα ἄρχισαν νὰ διαμορφώνονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης τῆς σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης. Ὅπως δὴποτε, ἐκφράζει μιὰ γενικότερη κατάσταση ἡ διαπίστωση τοῦ σοβιετικοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ρουμιάντσεφ, ὅτι «στὶς μέρες μας οἱ ἀνάγκες τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἡ σημαντικὴ αὐξηση τῶν διαστάσεων τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς, οἱ ποιοτικὲς ἀλλαγές πού ἔγιναν στὴ δομὴ τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας, ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν τῆς ἐπιστημονικῆς καί τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀπαιτοῦν τὴν ἐπεξεργασία τῆς ἐπιστήμης τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης».⁹

Σ' ὅλο τὸ σοσιαλιστικὸ χῶρο φαίνεται νὰ ἔχει γίνῃ συνείδηση τὸν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων (τὸν καθοδηγητῶν) ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ συστήματος τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, στὸ σύνολό του καί στὰ συστατικὰ του στοιχεῖα, συνιστᾷ οὐσιαστικὸ συντελεστὴ στὴν πάλι γιὰ τὴ νίκη στὴν

7. Λεπτομερὴ εἰκόνα, γιὰ τὶς θεωρητικὲς βάσεις τῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς τῶν «ἀνθρώπινων σχέσεων» καί γιὰ τὶς ἄλλες σύγχρονες μορφές ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, ἀπὸ τὸν «τεωλορισμὸ» καί πέρα, δίνει ὁ σοβιετικὸς ἐπιστήμονας, εἰδικὸς τοῦ θέματος, Ντ. Μ. Γκβισιάνι, στὴ μονογραφία του με τίτλο Ὁργάνωση καί διεύθυνση, Μόσχα, 1970, Βουδαπέστη, 1972.

8. Περισσότερα γιὰ τὸ «πείραμα» τοῦ Βόλβο βλέπε στὸ οὔγενικό περιοδικὸ Μαγκναροσάγκ, 1973, Νο 41.

9. Βλέπε τὸν πρόλογο στὸ βιβλίο τοῦ Γκβισιάνι, σελ. 6.

οικονομική άμίλλα μέ τόν καπιταλισμό· άποτελεί ένα σπουδαίο συντελεστή στήν προσπάθεια γιά τήν πληρέστερη άξιοποίηση τών δυνατοτήτων τής οικονομικής ανάπτυξης, πού σέ υπολανθάνουσα κατάσταση κρύβουν μέσα τους οί σχέσεις τής κοινωνικής (σοσιαλιστικής) ιδιοκτησίας καί ό κομμουνιστικός προσανατολισμός τής οργανωμένης κοινωνίας.

Όμως, στό σοσιαλισμό, οί καινοτομίες καί οί θελπιτικές προσπάθειες πού άφορούν τήν όργάνωση καί τή διεύθυνση, γιά νά τελεσφορήσουν, πρέπει νά προωθούν τό θέμα τής σοσιαλιστικής στάσης τών εργαζομένων πρός τήν εργασία. Έτσι ή (τεχνικιστική) άποψη πού αντιμετώπιζε στενόκαρδα τό πρόβλημα τού έκσυγχρονισμού τής όργάνωσης καί τής διεύθυνσης, σάν πρόβλημα προσαρμογής στίς άπαιτήσεις τής τεχνικής καί τής βιομηχανικής προόδου καί όχι σάν κατ' έξοχήν κοινωνικό πρόβλημα, δυσχεραίνει άντί νά πρωτοβεί τή λύση του.

Είναι βέβαια σωστό ότι οί όργανωτικές διαδικασίες πού αντιστοιχούν στά διαφορετικά στάδια τής βιομηχανικής ανάπτυξης είναι άδύνατα νά υπερπηδηθούν. Έτσι οί σοσιαλιστικές χώρες πού έχουν νά διανύσουν αυτά τά στάδια θά έχουν ν' αντιμετώπισουν όργανωτικά πρόβλήματα παρόμοια μέ εκείνα πού νωρίτερα άντιμετώπισαν οί καπιταλιστικές χώρες, πού πέρασαν άπ' αυτά τά στάδια. Είναι όμως επίσης σωστό—καί αυτό έχει ξεχωριστή σημασία γιά τή μαρξιστική έρευνα—ότι οί διαδικασίες αυτές, παρεμβαλλόμενες άπό τό σοσιαλισμό, υπόκεινται σέ ουσιαστικές αλλαγές. *Ό σοσιαλισμός καί στίς συνθήκες τής βιομηχανικής επανάστασης—σέ περιορισμένο, φυσικά, ποσοστό άπ' ό,τι στίς συνθήκες τής έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης—πρέπει νά επιδιώκει τήν εφαρμογή, στήν παραγωγική όργάνωση, τού αίτήματος τού έξανθρωπισμού τής εργασίας. Πρόκειται γιά όριστικό αίτημα πού ξεχωρίζει τή σοσιαλιστική άπό τήν καπιταλιστική νοοτροπία—καί στό θέμα τής όργάνωσης. Κάτω άπό αυτό τό πρίσμα κρίνουμε ή καπιταλιστική όργάνωση, παρά τίς ουσιαστικές αλλαγές πού έχουν γίνει σ' αυτή, παρουσιάζει μία συνέπεια, μέ τήν έννοια ότι καί οί πιό σύγχρονες μορφές τής καπιταλιστικής παραγωγικής όργάνωσης στηρίζονται στήν άρχή-όδηγό τής αύξησης τής καπιταλιστικής παραγωγικής άποδοτικότητας καί τού κεφαλαιοκρατικού κέρδους.*

Αυτή έδώ ή κατηγορηματική τοποθέτησή μας άπέναντι στήν καπιταλιστική όργάνωση δέν πρέπει νά σταθεί έμπόδιο στό νά δούμε τή μεγάλη σημασία πού έχουν—καί γιά τίς σοσιαλιστικές χώρες—οί αλλαγές πού έγιναν, τά τελευταία 50-60 χρόνια, στή βιομηχανική όργάνωση καί στήν όργάνωση καί διεύθυνση, γενικότερα, στόν καπιταλιστικό χώρο. Τηρουμένων τών αναλογιών, ή

στάση τών σοσιαλιστικών χωρών άπέναντι στίς νέες όργανωτικές μορφές τού καπιταλισμού πρέπει νά είναι παρόμοια μέ τή στάση πού εφάρμοσε ό Λένιν άπέναντι στόν Τεύλοριζμό: *Ή υπόδειξη τού Λένιν γιά τήν άξιοποίηση τού συστήματος τού Τεύλор συνοδεύεται άπό τήν κατηγορηματική παρατήρηση γιά τήν έλλειψη άνθρωπισμού σ' αυτό τό σύστημα.*¹⁰

Γιά τό σοσιαλισμό πού επιδιώκει τόν έξανθρωπισμό τής εργασίας προέχει νά τονιστεί ή ιδέα ότι ή άξιοποίηση τών καπιταλιστικών μορφών όργάνωσης καί διεύθυνσης πρέπει νά γίνεται μέ τή σαφή καί συστηματική επιδίωξη τής διαλεκτικής υπέρβασής τους, μέ τή σαφή καί συστηματική επιδίωξη τής δημιουργίας σοσιαλιστικών μορφών όργάνωσης καί διεύθυνσης. Πρόκειται γιά αίτημα πού θά πρέπει στό μέλλον νά γίνει καθολική πράξη.

Πάντως, είναι ένθαρρυντικό ότι άρχισε νά επιδιώκεται σαφώς ή διερεύνηση τής όργάνωσης καί τής διεύθυνσης σάν μέρος τού όλου. Έδώ εφάρμοζεται στήν έρευνα τού θέματος τής όργάνωσης καί διεύθυνσης ή συσχέτιση: Κοινωνία - Όργάνωση - Άτομο - Όργάνωση - Κοινωνία. Μέ τήν εισαγωγή τού συντελεστή κοινωνία στήν εξέταση τής στάσης τού εργαζόμενου πρός τήν εργασία του έχει ήδη άποδειχτεί ότι στό μέλλον, σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό, πρέπει νά λαμβάνεται ύπόψη ή παρουσία τής κοινωνικής έπιρροής στή διαμόρφωση τής συμπεριφοράς τού εργαζόμενου στό χώρο τής δουλειάς του. Καί είναι φανερό πώς ή εφαρμογή αυτής τής υπόδειξης, αυτής έδώ τής συσχέτισης στήν πράξη, θά επηρεάσει κατά καιριο τρόπο τήν όργανωτική καί διευθυντική δραστηριότητα στό σοσιαλισμό. Γιά τή βαθύτερη κατανόηση αυτής τής διαπίστωσης άρκει νά σημειωθεί πώς, στίς συνθήκες τού σοσιαλισμού, ή ιδέα τής εισαγωγής νέων μορφών όργάνωσης προϋποθέτει τήν κυοφορία τής μέσα στό άμεσο καί τό ευρύτερο πεδίο τών κοινωνικών καί τών άνθρωπίνων σχέσεων. Χωρίς αυτές τίς προπαρασκευαστικές διαδικασίες, ή εισαγωγή τών νέων όργανωτικών μορφών άποτελεί τυπική πράξη χω-

10. Νά τί έλεγε ό Λένιν, τό 1918, γιά τό σύστημα Τεύλορ: *«Τό σύστημα Τεύλορ, όπως καί κάθε πρόσδος τού καπιταλισμού, συνδυάζει τήν έκλεπτικώμενη θηριωδία τής άστικής εκμετάλλευσης μέ μία σειρά άπό τίς πιό πλούσιες έπιστημονικές κατακτήσεις στό ζήτημα τής άνάυσης τών μηχανικών κινήσεων στή δουλειά, στήν κατάργηση τών περιττών άδέξιών κινήσεων στήν επεξεργασία τών πιό σωστών μεθόδων δουλειάς, στήν εισαγωγή τών καλύτερων συστημάτων καταγραφής καί έλέγχου, κ.λπ. Ή σοβιετική δημοκρατία πρέπει μέ κάθε θυσία νά υιοθετήσει ό,τι πολύτιμο ύπάρχει στίς κατακτήσεις τής έπιστήμης καί τής τεχνικής σ' αυτό τόν τομέα. Ή πραγμάτωση τού σοσιαλισμού καθορίζεται ακριβώς άπό τό άν θά πετύχουμε νά συνδυάσουμε τή σοβιετική έξουσία καί τή σοβιετική όργάνωση τής διοίκησης μέ τίς νέωτατες πρόσδους τού καπιταλισμού...»* Λένιν, *Διαλεκτά έργα*, Έκδόσεις «Νέα Έλάδα», 1951, τόμος 2, σελ. 434.

ρίς οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Μάλιστα, τὸ συνηθισμένο ἀποτέλεσμα τῆς αὐταρχικῆς εἰσαγωγῆς νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν εἶναι, «στὴν καλύτερη περίπτωση», ἡ ἀδιαφορία τῶν ἐργαζομένων γιὰ τὶς «ἀπαιτήσεις» τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν.

Καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι μία, πρόσφορη γιὰ θεωρητικές γενικεύσεις, ἔρευνα γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπιστημονικο-τεχνικὴ ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὰ πραγματικά δεδομένα καὶ τὶς πραγματικές δυνατότητες τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, καὶ ὄχι ἀπὸ λογικὲς ἀφαιρέσεις (π.χ. ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς τεχνικῆς», ἢ ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», κλπ.), γιὰ νὰ συσχετίσει στὴ συνέχεια τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἀφηρημένη λογικὴ καὶ γιὰ νὰ «πάρει», ἔτσι, τὴν προσιτὴ καὶ στὸν πρακτικό νοῦ διαλεκτικὴ τῆς πραγματικότητας, πάνω στὴν ὁποία ἂ μπόρουμε, τώρα πιά, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ αὐθεντικό μοντέλλο τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, κάνοντας τὴν ἀναφορά στὸν κομμουνισμό πού ἀποτελεῖ τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Βασικὴ ἐπιδίωξις μιᾶς τέτοιας ἔρευνας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν μέσων γιὰ τὸν περιορισμό καὶ τὴν ὑπερβάση τῆς ἀλλοτριώσεως, ὅπου καὶ μὲ ὅποια μορφή ἡμφανίζεται. Γιὰ τὸ παρόν καὶ γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, ἰδιαίτερα, οἱ σοσιαλιστικοὶ ἠθικοὶ ὅροι ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας συνιστοῦν, ὁπωσδήποτε, οὐσιαστικό συντελεστὴ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν φαινομένων τῆς ἀλλοτρίωσης. Στὴ συνέχεια γίνονται μερικές νύξεις πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

3. ἡ ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος

α) Πλαστοιμοὶ τῆς ἠθικῆς μιᾶς χώρας εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς

Σ' ὅλο τὸ σοσιαλιστικό ὄχι, οἱ κοινωνιολογικές ἔρευνες μὲ ἀξιώσεις θεωρητικῶν γενικεύσεων, πού ἀφοροῦν τὶς συνθήκες στοὺς χώρους δουλειᾶς, περιορίζονται μὲ ἀποκλειστικό σχεδὸν τρόπο στὸ ὄχι τῆς βιομηχανίας, στὶς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ τριτογενὴς τομέας καὶ ἡ δουλειὰ τοῦ γραφείου βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν. Ἐξᾴλλου, ὁ τριτογενὴς τομέας εἶναι ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο τῆς θεωρητικῆς κοινωνικῆς σκέψης, γενικότερα. Μόλις τώρα ἀρχίζουν νὰ διαγράφονται οἱ προσοτικές γιὰ νὰ σπάσει τὸ ἰδεολογικό φράγμα καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα.

Αὐτὸ, ἀναμφίβολα, συνδέεται μὲ τὴ στροφὴ στὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Ἡ μετὰβασίς τους στὸ στάδιο τῆς ἐντατι-

κῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης συνεπάγεται τὴν ἀξίωση τοῦ ρόλου τοῦ τριτογενοῦς τομέα. Καὶ εἶναι πιά γενικά παραδεγμένο ὅτι, μὲ ἐξαίρεση τὴν παιδεία καὶ τὴν ὑγειονομικὴ περίθαλψη, τομεῖς στοὺς ὁποίους οἱ σοσιαλιστικές χώρες προπορεύονται, στοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ τριτογενοῦς τομέα—σὲ διαφορετικό βαθμὸ ἢ καθεμιά—καθυστεροῦν.

Καὶ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ τριτογενοῦς τομέα, ὡς τώρα, ἄγγιξε πολὺ ἄμυδρά τὴν κυρίαρχη ἀναπτυξιακὴ ἰδεολογία τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, πού εἶχαν σάν πρότυπό τους τὸ ἀναπτυξιακό μοντέλλο τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Οἱ συνθήκες ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ τομέα καὶ οἱ ἀποδοχῆς τῶν ἐργαζομένων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα, στὴν ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία αὐτῶν τῶν χωρῶν (κυρίως τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης) λειτουργοῦσαν σάν ἐγκυριακοὶ παράγοντες, χωρὶς δική τους αὐτόνομη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν οικονομικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἀνάγεται σὲ δύο ἰδέες-κλειδιά γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ, μὲ βάση τὰ ρωσικά δεδομένα καὶ τὶς τότε διεθνεῖς συνθήκες: α) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἀποφασιστικό ρόλο τῆς μεγάλης βιομηχανίας στὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ β) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἡγεμονικό ρόλο τοῦ βιομηχανικοῦ, πρῶτ' ἅπ' ὅλα, προλεταριάτου στὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτές τὶς δύο συναφεῖς ἰδέες στηρίχτηκε καὶ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς περιόδου τῆς ἐκτακτικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς συνάφειας ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας συντελεῖ στὴν ἀριθμητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, πού συνιστᾷ τὴν κύρια ταξικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης γενικά, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλισις τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης (μὲ βασικό πυρῆνα τὸ βιομηχανικό προλεταριάτο) ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύησι γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς σοσιαλιστικῆς ἐκβιομηχάνισις καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ, γενικότερα. Στους κύκλους τῶν μαρξιστῶν ἰδεολόγων καὶ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ μισό, σχεδόν, αἰῶνα ἀποτελοῦσε ἀδιαφιλονίκητο ἀξίωμα τὸ ὅτι «μοναδικὴ ὁλικὴ βάση τοῦ σοσιαλισμοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ μεγάλῃ μηχανικὴ βιομηχανία, πού εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ τὴ γεωργίαν».¹¹ Αὐτὴ ἡ γνωστὴ θέση τοῦ Λένιν ἀποτελέσει τὴν ἀρετή-γὰρ γιὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς καὶ τῆς συναφοῦς πολιτικῆς ἰδεολογίας, πού τελί-

11. Λένιν, «Θέσεις γιὰ τὴν εἰσήγησι στὸ τρίτο συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, σχετικὰ μὲ τὴν τακτικὴ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ρωσίας». Βλέπε ἀναφορά στὸ ἔγγραφο *Πολιτικὴ οἰκονομία*, Πολιτικὰ καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1954, σελ. 432.

κά—μέσα από μία έντονη κομματική πολιτική διαμάχη—έπεκράτησε στη Σοβιετική Ένωση.

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, «σοσιαλιστική εκβιομηχάνιση σημαίνει τέτοια ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και σέ πρώτη γραμμή της βαρείας βιομηχανίας, πού νά εξασφαλίζει την ανασυγκρότηση της της λαϊκής οικονομίας πάνω στη βάση της πρωτοπόρας μηχανικής τεχνικής, τή νίκη των σοσιαλιστικών μορφών οικονομίας, την τεχνοοικονομική ανεξαρτησία της χώρας από την κεφαλαιοκρατική περικύκλωση». «Η ανάπτυξη της βαρείας βιομηχανίας αποτελεί τό κλειδί γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της αγροτικής οικονομίας, πάνω στη βάση της πρωτοπόρας τεχνικής.» «Αποτέλεσμα της σοσιαλιστικής εκβιομηχάνισης είναι ν' αυξάνεται άριθμικά ή εργατική τάξη, νά μεγαλώνει τό ειδικό βάρος της και ό καθοδηγητικός της ρόλος στην κοινωνία και νά ένισχύονται οι βάσεις της δικτατορίας της εργατικής τάξης και της συμμαχίας της με την αγροτιά.»¹²

Στήν περίοδο της έκτακτης ανάπτυξης του σοσιαλισμού, πάνω στη βάση αυτού του αναπτυσσόμενου προτύπου, ή καθυστέρηση στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα σχετίζεται με τό γεγονός ότι σ' αυτό τό στάδιο της ανάπτυξης (μέσα σέ ιδιόμορφες έσωτερικές και διεθνείς συνθήκες) ή άνύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού έμφανιζόταν σάν τό επακόλουθο της βιομηχανικής ανάπτυξης, όχι όμως και σάν αναγκαίος όρος της ανάπτυξης. Γι' αυτό έχει και θεωρητική σημασία τό ότι ή σημερινή σοβιετική ήγεςία, και τό κόμμα στό σύνολό του, εκφράζοντας τή σύγχρονη πραγματικότητα, έχει επανατοποθετηθεί στό έπιμαχο θέμα της σχέσης της οικονομικής ανάπτυξης με την άνύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού.

Κάτω από τό πρίσμα αυτής της τοποθέτησης ή συμπεριφορά των εργαζομένων του τριτογενούς τομέα άποκτά σοβαρή σημασία. Η άδιαφορία αυτού του στρώματος γιά τό πρόγραμμα άνύψωσης του βιοτικού επιπέδου του λαού, μπορεί νά θέσει σέ κίνδυνο την πραγματοποίηση του προγράμματος της οικονομικής ανάπτυξης, γενικότερα. Έτσι οι παράγοντες πού καθορίζουν ή συμπεριφορά αυτού του στρώματος των εργαζομένων (οι άποδοχές, τό βιοτικό επίπεδο, ή κοινωνική υπόληψη, οι όροι εργασίας του τριτογενούς τομέα, κλπ.) πούουν πιά νά είναι θέματα τρίτης σειράς και σιγά-σιγά γίνονται ίσοδύναμοι—με τους «παραγωγικούς τομείς»—συντελεστές της οικονομικής ανάπτυξης.

Όσον άφορά την Ούγγαρία, οι πρώτες δειγματοληψίες και διερευνήσεις στον τομέα αυτόν μαρτυρούν ότι υπάρχουν σοβαρότατα προβλήματα γιά λύση. (Και όπως είναι γνωστό δέν είναι, πρώτ'

άπ' όλα, ή Ούγγαρία εκείνη, όπου στον τομέα αυτόν τά πράγματα δέν πάνε καλά.) Τά γεγονότα δείχνουν ότι στό χθρόν αυτόν παρουσιάζονται συμπτώματα πλήρους άποξένωσης των εργαζομένων από τή δουλειά. Έδώ αναφέρομαι μόνο στή δουλειά των γυναικών πού εργάζονται σάν ταμίες στά καταστήματα άυτοεξυπηρέτησης.

Ξεχωρίζω, έδώ, τίς εργάτριες του ταμείου, γιατί «στό βαθμό πού προχωρούμε μπροστά, δηλαδή στό βαθμό πού αυξάνονται τά καταστήματα άυτοεξυπηρέτησης και όσο θά γίνεται έπικρατέστερο τό σύστημα του προπακεταρίσματος των ειδών, θά μειώνεται ό αριθμός των πωλητών, ενώ οι άνάγκες σέ ταμίες θά αυξάνονται». Η διαπίστωση αυτή έχει γίνει σ' ένα άρθρο της *Νέσπαματαιόγκ*, της έφημερίδας του ούγγρικού κομμουνιστικού κόμματος, πού αναφέρεται στην πολύ δύσκολη και ύπερτιμήν δουλειά του ταμία. Μεταφέρω έδώ μερικές διαπιστώσεις του άρθρου γιά τό στρώμα αυτό των εργαζομένων, πού σχετίζονται με τους συντελεστές πού προξενούν την άποξένωση του εργαζόμενου από την εργασία του.

Ό άρθρογράφος στηριζόμενος στις άπαντήσεις πού πήρε από τους διευθυντές και από τους εργαζόμενους δύο μεσαίου μεγέθους καταστημάτων, σχετικά με τό φόρτο δουλειάς του ταμία διαπιστώνει: 'Ανάλογα με την έποχή, μία ταμία στή διάρκεια της θάρδιας της μετακινεί 400 μέχρι 1.200 καλάθια πάνω στον πάγκο του ταμείου, ενώ από καλάθι σέ καλάθι μετακινεί περίπου τρείς μέχρι έξι χιλιάδες κομμάτια έμπορεύματος, συνήθως με τό άριστερό χέρι, πού αντίστοιχεί σέ πολλές έκατοντάδες κιλά θάρδιας, ενώ με τό δεξί της χέρι κυπά στή μηχανή τίς τιμές αυτών των ειδών—περίπου τρείς μέχρι έξι χιλιάδες φορές στή διάρκεια της μιάς θάρδιας. Η ταμίας ενός τέτοιου καταστήματος χτυπάει τά πλήκτρα της μηχανής, κατά προσέγγιση, τόσες φορές όσες και μία επαγγελματίας δακτυλογράφος πού δουλεύει σέ γραφείο ή ταμίας, όμως έπιπρόσθετα, κάνει και σωματική εργασία. Πολλές εργάτριες παραπονούνται πώς από τό χτύπημα των πλήκτρων πονάει διαρκώς ή μέση τους. Όσες δέν μπορούν νά δουλέψουν καθιστές (μόνο όρθιες μπορούν νά δουλέψουν) παραπονούνται πώς πονάει διαρκώς τά πόδια τους, ενώ τά χέρια τους μουδιάζουν, πρήζονται και όχι σπάνια παθαίνουν φλόγωση από τό συνεχές σήκωμα των καλαθιών.

Ό άρθρογράφος αναφέρει¹³ επίσης ότι τό «ρεπερτόριο σέ είδη ενός μεσαίου καταστήματος φάνει τίς τρείς με τέσσερες χιλιάδες. Τόσες είναι και οι αντίστοιχες τιμές των ειδών. Η ταμίας πρέπει νά τά γνωρίζει αυτά, κατά τό πλείστον. Και όφείλει νά δουλεύει πολύ γρήγορα. Όποια

κωλυσιεργεῖ, προκαλεῖ τὸ μένος τῶν πελατῶν καὶ τοῦ προϊσταμένου...».

Πιστεύω πὼς αὐτὲς οἱ νύξεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ γίνῃ ἀντίληπτή μιὰ οὐσιαστικὴ πλευρὰ τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ποὺ ἔχουν νὰ λύσουν οἱ σοσιαλιστικὲς χώρες, καὶ ποὺ συνίσταται στὴν κοινωνικὴ ἀνύψωση ὧν τῶν ἐργαζομένων, ὅλου τοῦ λαοῦ, καὶ ὄχι μόνο μιᾶς τάξης ἢ ἐνὸς στρώματος.

Ἔτσι, κι ἂν ἀκόμα ὑποθέταμε ὅτι ἡ τυχόν ἐμμονὴ στὶς κυρίαρχες σήμερα συνθήκες στὸν τριτογενὴ τομέα δὲν θὰ παρεμπόδιζε τὴν πραγματοποίηση τῶν οἰκονομικῶν στόχων, καὶ πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸν ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς, γενικὰ, καὶ τῆς ἠθικῆς ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, εἰδικότερα. Ἡ διατήρηση τῆς κατάστασης αὐτῆς, συνεπῶς, ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ τὸ ἀντιστάμιμα καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης.

Πρώτιστη θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ σημασία ζήτημα εἶναι νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ οἱ ἠθικὲς σχέσεις, τὰ ἦθη μιᾶς χώρας, δὲν διαμορφώνονται ἀπὸ μιὰ μόνο κοινωνικὴ τάξη (στὴν περίπτωσή μας, τὴν ἐργατικὴ τάξη), ἀλλὰ ἀπὸ ὅλες γενικὰ τίς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὰ στρώματα ποὺ συναρτίζονται τῇ χώρα. Ἡ ἠθικὴ μιᾶς χώρας διαμορφώνεται στὴ δάση τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς πράξης. Πλαστοουργοὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι ὅλες οἱ ἐργαζόμενες τάξεις καὶ τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ὅλοι οἱ κάτοικοί της, σὺν φορεῖς ὄχι μόνο τῶν γενικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιαίτερων, τῶν ἐπὶ μέρους συμφερόντων καὶ προοδοziῶν τους. Ἀκόμα, στὴ διαμόρφωση τῶν ἠθῶν μιᾶς χώρας ἐπενεργοῦν οἱ ἰδιότυπες ἐθνικὲς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς τῆς καταβολὲς καὶ παραδόσεις καὶ ἡ ἐνεργὴ παρουσία, στὴ ζωὴ τῆς χώρας, ἄλλων πολιτισμῶν καὶ ἄλλων ἐπιδράσεων ἄλλων λαῶν.

β) *Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης
στὶς σοσιαλιστικὲς χώρες*

Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν συνδέονται μὲ τὴν ἱκανότητά τους νὰ «περάσουν» μέσα ἀπὸ τίς ἰδιαιτερότητές τους τὴν ἰδέα-ὁδηγὸ τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὸ ἀντίστοιχο πρόγραμμα ἀνύψωσης ὅλου τοῦ ἔθνους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν αὐτοτελεῖ ἐνεργὴ συμμετοχὴ ὧν τῶν πολιτῶν στὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας, τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Αὐτὸ ὅμως—μεταξὺ τῶν ἄλλων—προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ σαφῶς ἀντίληψης γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἠθικὴ, μιᾶς ἀντίληψης (θεωρίας) ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στοὺς ἀνθρώπους νὰ συνταγιάζων καὶ νὰ συνθέτουν μέσα τους, στὴ συνείδησή τους, μὲ τὸ δικό τους προσωπικὸ τρόπο, τίς γενικὲς ἀρχές

καὶ τοὺς γενικοὺς κανόνες τῆς σοσιαλιστικῆς συμπεριφορᾶς μὲ τίς ἐκάστοτε συγκεκριμένες κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, προτρέποντάς τους σὲ ἔργα, ποὺ καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη νὰ ἐπενεργοῦν ἐπάνω τους ἀρτίως. Μιά τέτοια ἠθικὴ, βέβαια, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ ἀπεικονίζει μὲ πληρότητα τὴ δυναμικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ βοηθᾷ τοὺς ἀνθρώπους νὰ κάνουν, σὺν αὐτόνομα πρόσωπα, τὴ δική τους ἐκτίμηση γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ παρόν τῆς κοινωνίας, ποὺ οἱ ἴδιοι ἔχουν ταχθεῖ ν' ἀναμορφώσουν. Ἀναπόδραστος ὁρος γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὴν πράξη.

Κι ὅμως, ἡ διερεύνηση τῶν διανθρώπων ἠθικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν μέσα στὴν ἐξηντάχρονη ἱστορία τοῦ ὀργανωμένου σέ κοινωνικὸ καθεστῶς καὶ σέ κράτος σοσιαλισμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει στόχος τοῦ μέλλοντος—τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν «ἐπίσημη» ἠθικὴ ἐπιστὴμη. Πέρα ἀπὸ τίς ἀναφορὲς καὶ ἀναλύσεις ποὺ περιέχουν μερικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα πάνω στὸ πολυσύνθετο καὶ δύσκολο αὐτὸ θέμα, στὴν εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ φιλολογία τῶν χωρῶν αὐτῶν δὲν βρίσκουμε σχεδὸν τίποτα τὸ ἀξιόλογο γιὰ τὸ πὼς διαμορφώθηκαν, μέσα στὴν τόσο ταραχώδη καὶ ἀντιφατικὴ—καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη—ἱστορία τοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ ἠθικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων, τῶν τάξεων καὶ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ γιὰ τὸ τί ρόλο ἔπαιξαν καὶ παίζουν σ' αὐτὲς τίς διεργασίες τὰ διάφορα ἔθνη καὶ οἱ ἐθνότητες, μὲ τὴν ἰδιότυπη κουλτούρα τους καὶ τὴν ἰδιότυπὴ ἠθικὴ τους ἀντίληψη. Αὐτὸ ἀφορᾷ, ὅμως, μόνο τὴν ἱστορικὴ-πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ἀφοῦ εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι δὲν διαθέτουμε μιὰ θεωρία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς ποὺ ν' ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, μιᾶς ἠθικῆς ποὺ νὰ στηρίζεται στὴ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν ἐργασίας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν διατομικῶν, δια-προσωπικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν στὴν πράξη. Μόλις τώρα ἄρχισαν νὰ γίνονται μερικὲς ἀξιόλογες προσπάθειες, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχετικὴ κοινωνιολογικὴ ἐρευνα.

Ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸ, στοὺς μαρξιστὲς ἰδεολόγους καὶ στοὺς εἰδικούς «ἠθικολόγους», συχνὰ δημιουργεῖ ἀφόρητες καταστάσεις, ὅταν οἱ «ἄλσοι ἀνθρώπου», ἀλλὰ καὶ οἱ κομματικοὶ προπαγανδιστὲς καὶ ὑποκινητὲς ζητοῦν ἐπιτακτικὰ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀναπτέξουν τὴ διδασκαλία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ἐργασίας.

Πρόκειται γιὰ αἶτημα ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς κοινωνικῆς πράξης: Ἡ ὀργανωμένη

κοινωνία (τό κόμμα, τό κράτος, κλπ.) απαιτεί από τους ανθρώπους νά κρίνουν τίς κοινωνικές καί τίς ανθρώπινες σχέσεις καί τή συμπεριφορά στή βάση των άρχων καί των κανόνων τής σοσιαλιστικής ήθικης, πού όμως, σάν συγκροτημένη διδασκαλία, δέν υπάρχει. Αυτή ή κατάσταση έν ισχύει τήν έμπειριστική, πραγματιστική νοοτροπία. Γιατί είναι νόμος ότι, όπου λείπει ή ζητούμενη θεωρία, εκεί εμφανίζεται τό έμπειρικό, τό πραγματιστικό γεγονός καί ζητά τήν άναγωγή του στό άξίωμα τής θεωρίας. Όπως στήν ιδεολογία γενικά, έτσι καί στή σφαίρα τής ήθικης δέν υπάρχουν κενοί χώροι.

Καί μέ τήν έλλειψη αυτή εξηγείται ή δυσκολία του «δημόσιου μαρξισμού» νά καταλάβει πώς, όσον καιρό θά ύφίσταται, δηλαδή θά αναπαράγεται, ή άποστερητική εργασία, ή εργασία μέ τήν στενή έννοια καί ή εργασία μέ τήν πλατιά έννοια¹⁴ θά βρίσκονται σέ μιά όρισμένη διάσταση: νά καταλάβει πώς ή άποστερητική εργασία, από τό χαρακτήρα τής τόν ίδιο, είναι ξένη πρός τά μοντέλλα τής σοσιαλιστικής εργασίας καί του σοσιαλιστικού ανθρώπου.

Κάτω από τό πρίσμα όλων αυτών μπορούμε νά δούμε τό μέγεθος τής βλαπτικότητας τής προσπάθειας νά προσδοθεί θεωρητικό έπίχρισμα στίς πραγματιστικές αναγκαιότητες. Στή βάση όλων αυτών πού αναπτύχθηκαν ως τώρα φαίνεται πόσο είναι ξένη, γιά ένα μαρξιστή, ή προσπάθεια άναγωγής μερικόν θέσεων του Λένιν (θέσεων πού γεννήθηκαν μέσα στίς άπάνταστα δύσκολες συνθήκες τής πρώτης περιόδου τής Σοβιετικής Δημοκρατίας) σέ θεωρητικά άξιώματα τής κομμουνιστικής ήθικης. Έδώ υπάρχει ή σκέψη πώς «κάθε είδους χρήσιμη δουλειά, όσοδήποτε βρώμικη καί δύσκολη κι άν είναι», μπορεί, σέ μαζική κλίμακα, νά γίνεται άπό τήν έσωτερική ανάγκη γιά τήν εργασία», άρκει νά οργανωθεί καλά καί νά θεμε-

λιωθεί άνάλογα από τήν «κομμουνιστική ήθικη» προπαγάνδα.¹⁵

Η πολύμορφη άπολογητική συμπεριφορά άπέναντι σέ καταστάσεις πού πρέπει νά ξεπερνιούνται (άντί νά δικαιώνονται από τους ιδεολόγους) έμποδίζει νά δούμε ότι ή έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης προϋποθέτει τήν κριτική στάση άπέναντι στήν πραγματικότητα του σοσιαλισμού.

Η έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης καί τής ήθικης πού άφορά τή σοσιαλιστική εργασία, δέν είναι ξερό έπιστημολογικό καθήκον, αλλά υπόθεση τής συνολικής κοινωνικής πράξης, μέ άξονα τήν πολύμορφη καί πολύτροπη εκδηλωνόμενη σοσιαλιστική δημοκρατία: μέ τήν έννοια ότι, α) ή έπιστημονικά γενικεύσιμη «ήθικη πρώτη ύλη» δέν γεννιέται μέσα στό γραφείο του ήθικολόγου, αλλά δημιουργείται μέσα στή ζωή καί άποκρυσταλλώνεται σέ ήθικη αντίληψη, σέ ήθικες άρχές καί νόρμες, μέσα από τίς πραγματικές κοινωνικές διεργασίες καί μέσα από τήν ανθρώπινη ένταση πού γεννά ή άναμορφωτική σοσιαλιστική πράξη, καί ότι β) σέ συνθήκες άνώτερου δημοκρατικού δημόσιου βίου ή ήθικη έπιστήμη μπορεί μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα νά προσδιορίσει τό πεδίο τής έρευνάς της, νά σφυγμομετρήσει τόν ήθικό παλμό των ατόμων καί τής κοινωνίας καί νά σταθμίσει τή διαλεκτική διαδικασία τής σοσιαλιστικής ήθικης, στήν πράξη.

Η διερεύνηση των άλλοτρωτικών φαινομένων καί των δυνατότητων του περιορισμού τους καί του ξεπεράσμάτος τους, εκτός από τήν παραπάνω ήθικολόγο στάση, πού άφορά τήν «όποιαδήποτε» εργασία, δυσχεραίνεται καί μέ τή διάδοση του ισχυρισμού πώς άνάμεσα στήν ποιοτικά άνώτερη δημιουργική εργασία, πού μέ τήν έπιστημονικοτεχνική επανάσταση διευρύνεται, καί τήν ήθικη καί ανθρώπινη άρτίωση του ανθρώπου υπάρχει άναγκαίως δεσμός. Οί άρνητικές έπιπτώσεις αυτής τής πλάνης γίνονται άόφρητες, όταν εξοβελίζεται από τό συλλογισμό τό γεγονός ότι ή ανάπτυξη τής έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης γίνεται μέσα στίς συνθήκες τής «σοσιαλιστικής έμπορευματοπαγωγής».

Από όλα αυτά άνακύπτει τό μέγα θεωρητικό καί πρακτικό πρόβλημα, πού έτσι θά μπορούσε νά συνομειστεί: Πώς καί σέ ποιά βαθμό είναι δυνατή ή καταπολέμηση τής άλλοτρώσης, μέσα σέ συνθήκες οικόδομήσης του σοσιαλισμού, όπου τό έμπόρευμα καί τό χρήμα άσκολογούν νά εμφανίζονται σάν τά αναπόδραστα μέσα τής οικονομικής καί τής γενικότερης ανάπτυξης του; Πρόκειται γιά πολύπλευρο ερώτημα πού άφορά όλη τή μεταπλαστική κοινωνική δραστηριότητα, μέ κατεύθυνση τή σοσιαλιστική ολοκλήρωση. Η θεω-

14. Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τή στενή έννοια, όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρός τά εργασιακά καθήκοντα πού τό άντιθέτουν. Έδώ ενδιαφέρει ο άνθρωπος σάν παραγωγικό άτομο, σάν φορέας συγκεκριμένης εργατικής δύναμης. Ο εργάτης-άνθρωπος, σάν κοινωνικό άτομο, δηλαδή σάν φορέα του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, ενδιαφέρει μόνο στό βαθμό πού ή εργασία του εκφράζει καί ευρύτερους κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τήν εύρεία έννοια όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρός τήν κοινωνία γενικά, σάν κοινότητα πού στηρίζεται στήν ανθρώπινη εργασία. Έδώ ο εργάτης δέν νοείται, άπλώς, σάν φορέας συγκεκριμένων εργασιακών ικανοτήτων, αλλά σάν φορέας ικανοτήτων πού όρίζουν τόν άνθρωπο σάν «ειδολογική ύπαρξη». Στή σχέση του πρός τήν εργασία όρίζουμε τή σχέση του πρός τό ανθρώπινο είδος καί πρός τήν κοινωνία. Η μεταπλαστική λειτουργία τής εργασίας, σ' αυτή τήν περίπτωση, ξεπερνά τά όρια του εργασιακού του περιβάλλοντος καί τά όρια του «παραγωγικού ατόμου» καί άφορά τήν κοινωνία, στό σύνολό της, καί τόν άνθρωπο-εργάτη σάν κοινωνικό άτομο καί σάν φορέα «ούσιωστικών ικανοτήτων» του ανθρώπινου είδους.

15. Βλέπε τό έγχειρίδιο Οί βάσεις τής μαρξιστικής φιλοσοφίας, Πολιτικές καί λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961, σελ. 760.

ρητική ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό—πού δέν ἐπιχειροῦμε νά δώσουμε ἐδῶ—πρέπει νά δοθεῖ στό πνεῦμα τοῦ ἀκόλουθου ἀξιώματος: Οἱ σοσιαλιστικές χῶρες, ἐπίμονα καί μεθοδευμένα, πρέπει νά ἐπίζητουν τήν ὀργανική ἐνσωμάτωση τῶν σοσιαλιστικῶν στόχων τῆς κοινωνίας στήν ἀναπτυξιακή οἰκονομική τους πολιτική, στό νομικό, θεσμικό καί ὀργανωτικό σύστημα, ἔτσι, πού οἱ στόχοι αὐτοί νά λειτουργοῦν σάν τά ἐσωτερικά κατευθυντή-

ρια κίνητρα-ὁδηγοί αὐτῶν τῶν συστημάτων, ὅχι μόνο στή συνολική τους λειτουργία, ἀλλά καί σ' ὅλα τά ἐπίπεδα καί σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς δράσης τους. Μέ τό πέρασμα στήν ἱστορική φάση τῆς πραγματοποιήσεως τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, αὐτό τό σύνθετο καθήκον φαίνεται νά γίνεται ἕνα ἀπό τά πιό ἐπίμαχα προβλήματα τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ.